“MUSAXXIR AL-BILOD” ASARIDA SUV MANBALARI VA SUG‘ORISH MASALALARI

Shaymatov R.M.
Guliston davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
+998941690026

Annotatsiya. Maqolada Muhammadyor ibn Arab Qatag‘onning “Musaxxir al-bilod” asaridagi suv manbalari va sug‘orishga oid ma’lumotlar kontent-tahlil usulida o‘rganildi. Asarda sug‘orish inshootlari, harbiy harakatlarda suvdan foydalanish, quduq-buloqlar, daryolar va kechuvlar, yog‘in hodisalariga oid ma’lumotlar tahlil qilindi. Tahlilda Murg‘ob daryosidagi to‘g‘onning qamal vositasi sifatida buzdirilishi, Qoraxo‘ja to‘g‘oni va mirob mansabi haqidagi noyob dalillar aniqlandi.

Kirish. O‘rta Osiyoda dehqonchilikning rivojlanishi ko‘p jihatdan sun’iy sug‘orishga bog‘liq bo‘lgan. Mintaqaning sug‘orish tarixi V.V.Bartold [Бартольд В.В. 161.], Ya.G‘.G‘ulomov [Гулямов Я.Г. 316] va A.Muhammadjonov [А. Р. Мухаммаджанов. 263] lar tadqiqotlarida yoritilgan. Biroq, XVI asrda, xususan, Shayboniylar hukmronligi davrida suv xo‘jaligining tashkil etilishi va sug‘orish tizimining faoliyati masalalari nisabatan kam o‘rganilgan.

“Musaxxir al-bilod” (Mamlakatlarning egallanishi) asari Muhammadyor ibn Arab Qatag‘on qalamiga mansub bo‘lib, fors tilida yozilgan. Asar 1498–1610-yillar voqealarini qamrab olgan olgan. Akademik B. Ahmedov uni faktik va qomusiy ma’lumotlarga boy, boshqa manbalarni aniqlashtirishga yordam beruvchi muhim manba sifatida baholagan [Ахмедов Б.А. 256]. Asar 2008-yilda Tehronda nashr etilgan, 2009-yilda esa I. Bekjonov va D. Sangirova tarjimasida o‘zbek tilida chop etilgan [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 408 b].

Tadqiqot maqsadi: “Musaxxir al-bilod” asaridagi suv manbalari va sug‘orishga oid barcha ma’lumotlarni aniqlab, ularning tarixiy ahamiyatini baholagan holda XVI asr suv manbalarining xo‘jalik hayotida va harbiy-siyosiy sohadagi o‘rnini ochib berishdan iborat.

Metodlar: Tadqiqotda manbashunoslik tahlili, tarixiy-qiyosiy, geografik, toponimik hamda kontent tahlildan foydalanildi. Tarixiy geografik yondashuv suv manbalari va sug‘orish inshootlarini hududiy joylashuvini o‘rganishga yordam beradi. Kontent-tahlil asosida asardagi tegishli qaydlar mazmuniga ko‘ra guruhlanib, ularning sug‘orish tarixini o‘rganishdagi ahamiyati ochib berildi.

Kutilayotgan natija: Asarda keltirilgan sug‘orish masalalariga oid ma’lumotlar besh guruhga ajaritildi: 1) sug‘orish inshootlari va suv xo‘jaligi, 2) harbiy

harakatlarda suvdan foydalanish 3)quduqlar, buloq-chashmalar va hovuzlar, 4) daryolar va kechuvlar, 5) yog‘in va ob-havo hodisalari.

Asarda sug‘orish inshootlari va suv xo‘jaligiga oid ma’lumotlar Murg‘ob to‘g‘onining buzilishi bilan bog‘liq voqea orqali aks etgan. “Iskandarnishon hazrat sohibqironning Marvi Shohi jahon tomon yurish qilgani” deb nomlangan faslda so‘z boradi. Abdulloh xon Marvi Shohijahon qal’asiga uch marta qilingan hujumi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Shundan so‘ng davlat arboblari qal’ani kuch bilan olish o‘rniga Murg‘ob daryosidagi to‘g‘onni buzish va atrofdagi aholini ko‘chirishni taklif qiladi. Ularning fikricha, suvsiz qolgan atrof aholisi ko‘chib ketganini ko‘rgan marvliklar qal’ani o‘zlari topshiradi. Asarda hukmdor aholini Amudaryodan o‘tkazib, Buxoro atrofidagi yerlarga joylashtirishni buyuradi va o‘zi Murg‘ob sohiliga borib to‘g‘onni buzdirib tashlagani yozilgan [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 266-267].

Abdulloh xonning Turkiston bilan bog‘liq yurishlarida tarixiy bir voqea sodir bo‘ladiki, xon dushmani bo‘lgan Bobo sulton ov qilishga chiqqan edi, yomg‘irning ko‘p yog‘ishi natijasida Ulug‘tog‘ atrofida, Jo‘jixon mozori yaqinida “Qoraxo‘ja to‘g‘oni” buziladi. Bobo sulton ko‘plabodamlaridan ayriladi va qolgan kishilari bilan Manqit tomonga ketadi. Keltirilayotgan ma’lumot suv bilan bog‘liq bo‘lgan tabiat hodisalari ham jang yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatgan deyish mumkin [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 318].

Abdulloh xon qo‘shinining harbiy harakatlarda ya’ni qamallarda suvdan foydalanishga doir ma’lumotlar asardan o‘rin olgan. Xonning Balxga yurishida handaq suvi ikki xil vazifa bajarganligi aytiladi: birinchisi mudofaa vositasi va ikkinchisi qamal qiluvchining bosim quroli ekanligi.

1501 yilda Muhammad Shayboniy xon Balxni egallash uchun yurish qiladi. Balxliklar kelgan elchining “taslim bo‘lishi” haqidagi shartlariga rozi bo‘lmagach, Shayboniy xon qo‘shinlari handaq suvini mudofaa devori tomonga yo‘naltiradi. Qamal uch oy davom etgan va sovg‘a salomlar olib xon Samarqandga qaytadi. Keltirilgan voqea handaq shahar mudofaasida muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatadi.

Asarda bu singari bir necha voqealar qayd etilgan. Jumladan, Abdulloh xon Balx va Shibirg‘onga hujum qiladi, qamal to‘qqiz oy davom etadi, holat endi ochlik va suvsizlik bilan kuchayib boradi. Natijada, xon qal’ani “suvsiz” qoldirish tufayli dushmanni sulh tuzishga majbur qilgan [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 300].

Muhammadyor ibn Arab Qatag‘anning asarida quduqlar, buloq-chashmalar va hovuzlar bilan bog‘liq ma’lumotlar uchraydi. Cho‘l yo‘llaridagi quduqlar qo‘shin harakatining tayanch nuqtalari bo‘lganligini asoslovchi voqealar qayd etilgan. 1512-13 yilda Ubaydulloh sulton 1800 kishi bilan cho‘l tomondan “Yetti quduq yo‘li” deb

atalgan hudud orqali Buxoroga yurish qiladi. Abdulloh xon “Kasbi qa’lasi”ga yurish chog‘ida 200 kishi bilan “Qirq quduq manzili”ga borgani haqida so‘z yuritiladi, shuningdek, Bobo sultonni “Qora quduq” tomonidan Manqit eli tomon borgani voqealari asarda aks etgan. Mazkur holat quduq bilan bog‘liq joy nomlari mavjud bo‘lganligiga ishora beradi.

Abdulloh xon Sabron qal’asini egallashda u yerning qozisi Bekichik qozini ushlab, xon uning aybini bo‘yiga qo‘yib, oldiniga ikki o‘g‘lini o‘ldirib, o‘zini tiriklayin chuqur quduqqa tashlagan, quduq og‘zini tosh va g‘isht bilan mahkamlagan [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 343]. Shundan ko‘rinib turibdiki, “quduq jazo” vositasi bo‘lgan [Abdullayev M. 35-40].

Asarda eng ko‘p tilga olinadigan suv manbalari daryo va kechuvlardir. Ular deyarli har doim qo‘shin yurishi bilan bog‘liq holda keltiriladi. Masalan, Amudaryo (Jayhun), Sirdaryo (Sayhun), Murg‘ob, Ko‘hak (Zarafshon), Chirchiq, Atrek, Sariqsuv, Ko‘kcha, Kalas, Xo‘jand nomi bilan uchraydi. Muallif asarda daryodan o‘tish texnikasi ham tasvirlangan. Termiz kechuvida sol yasab va kemada suzib o‘tgani tilga olinadi [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 288, 289]. Asarda Ko‘hak daryosi Samarqandga qarashli bo‘lib, Xojarabot mavzesidan boshlanishini [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 168], Ko‘kcha daryochasi esa Sayhunga quyilib, Shoh Zafar qal’asi turgan tepalik etagini yuvib turgani aytilgan [Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. 377]

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, muallif suvga xo‘jalik obyekti sifatida emas, balki asosan harbiy-siyosiy voqealar sahnasi sifatida qaragan. Bu holat asarning janriga mos keladi: solnoma hukmdorlarning yurishlari va g‘alabalarini ulug‘lashga qaratilgan, xo‘jalik hayoti esa voqealar foni sifatida aks etilgan.

Murg‘ob to‘g‘onining buzdirilishi asardagi eng muhim dalildir. U uch jihatdan ahamiyatli. Birinchidan, Marv vohasining sug‘orilishi daryodagi to‘g‘onga bog‘liq bo‘lganini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, to‘g‘on buzilishi butun voha aholisining hayotiga ta’sir qilishini zamondoshlar aniq tushunganini ko‘rsatadi. Uchinchidan, aholini Buxoro atrofiga ko‘chirish buyrug‘i to‘g‘on buzilishining iqtisodiy oqibatlari oldindan hisobga olinganidan dalolat beradi. Marv to‘g‘onini buzish orqali vohani bo‘ysundirish keyingi davrlarda ham takrorlangani tarixiy adabiyotda qayd etilgan, bu esa mazkur usulning mintaqada an’anaviy bo‘lganini taxmin qilishga imkon beradi.

Balx va Shohruxiya qamallarida esa suvni to‘sish qal’ani taslim qildirishning asosiy omili sifatida ko‘rinadi. Shohruxiya misolida tabiiy daryo va sun’iy xandaq-anhorlarning birgalikda yagona mudofaa tizimini tashkil etgani diqqatga sazovor.

Xulosa

“Musaxxir al-bilod” sug‘orish tarixi bo‘yicha maxsus manba bo‘lmasa-da, XVI asrda suvning xo‘jalik va harbiy-siyosiy ahamiyatini ko‘rsatuvchi qimmatli dalillarni o‘z ichiga olgan. Asarda suvga oid ma’lumotlarning aksariyati daryolar va kechuvlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Murg‘ob to‘g‘onining buzdirilishi suvdan qamal va bo‘ysundirish quroli sifatida ongli foydalanilganining aniq misoli deb aytish mumkin. Asarda qamallarda qal’ani suvdan mahrum qilish taslim qildirishning samarali usuli sifatida foydalanganligini ko‘rsatadi. Cho‘l yo‘llaridagi quduqlar va kechuvlar haqidagi ma’lumotlarni o‘rganish tarixiy rekonstruksiya uchun nihoyatda muhim.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – Санкт-Петербург, 1914. – 161 с.

2. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до наших дней. – Ташкент, 1957. –316

3. Мухаммаджанов А. Р. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до начала XX в.). – Ташкент, 1978 – 263 с.

4. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (письменные памятники). – Ташкент: Фан, 1985. –256 с.

5. Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод (Мамлакатларнинг эгалланиши) / Форс тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлари: И. Бекжонов, Д. Сангирова. Масъул муҳаррир: Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 408 б.

6. Abdullayev M. Shayboniylar davrida mukofotlash va jazo tizimi (“Musaxxir al-bilod” asari misolida). // O‘tmishga nazar, – Toshkent, 2026. 9 jild, 4 son. –B.35-40.

2-YO‘NALISH. O‘ZBEKISTON TARIXIY–ME’MORIY OB’EKTLARINI O‘RGANISHDA MINATYURA SAN’ATI, MUZEY FONDLARI, AMALIY SAN’AT NAMUNALARINING O‘RNI